

խեղդող օդը, որի գոլորշիով լցուած է բնակարանը» «Աւելացնենք դրան և այն տենդային արագութիւնը, որը ստեղծուած է այդտեղ արդիւնազործութիւնը, դոցա մոլորեցնում է բանւոր դասակարգի վերաբերմամբ, որի մասին ասում է այդ հրկրի քաջիմաց Հենրի Նորմանը իր «Այսօրուայ Նապոնիան» յօդուածում, որտեղ նրա ապագայ զարգացումն դասաւորում է «վտանգաւորներ» թուին» Ահա մի պարբերութիւն, որը նոյնիսկ անհասկանալի է:

Խայտառ աքեղայի Ջուլայեցույ «պատմութիւն պարսից» (ԺԸ դար) աշխատութեամբ Բարգէն վարդապետի Աղաւելեանց, Վաղարշապատ, տպարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ էջմիածնի, 1905, 1 ր. 25 կ.:

Պատմութիւնը բաղկացած է 340 երես տ. 8 երեսից, Հրատարակիչը կցել է հրատարակութեան յառաջաբան, որով տալիս է տեղեկութիւն հեղինակի անձնաւորութեան մասին, հեղինակութեան շարժառիթի և մի և նոյն ժամանակ խաչատուր արեղայի աշխատութեան գնահատութիւնը պատմական արժէքի տեսակէտից: Կարևորագոյն մասը հրատարակչի աշխատութեան կազմում են պատմական անցքերի և անձնաւորութիւնների ստուգութիւնները վաւերական և գիտնական աղբիւրների հիման վրայ: Առանց դրան սովորական ընթերցողի, նոյն իսկ այս երկիր օգտուել ցանկացողի համար անհնարին կը լինէր դատելու—վաւերականը անվաւերից: Այդ ստուգութիւնները մի տեսակ լոյսի դեր են կատարում այն շփոթութիւնների, մթութիւնների վերաբերմամբ, որոնք բնականաբար առաջ են գալիս խաչատուր արեղայի և՛ պատրաստութեամբ և՛ նրա պայմաններում գրուող շարադրութեան մէջ, խաչատուր արեղան իր կրթութիւնը ստացել է Նոր Զուլայում և այդտեղ էլ գրել է իր պատմութիւնը: Ինքն ըստ ինքեան արդէն հասկանալի պիտի լինի, թէ ի՞նչ պայմանների մէջ է կրթուել հեղինակը և գրել իր պատմութիւնը: Այդ ստուգութիւնների պատճառաւ հրատարակիչը, իրաւամբ դրոշմել է ջուլայեցու պատմութեան հրատարակութեան վրայ—աշխատութեամբ Բարգէն վարդապետի Աղաւելեանց:

Ջուլայեցու պատմութիւնը պատմական տեսակէտից մի որ և իցէ կարևորութիւն չունի, բացի գոցէ այն բաժինից, որ վերաբերում է Նաղիրից սկսած մինչև Քերիմ խանի մահուան ժամանակամիջոցին, մի շրջանի, որին հեղինակը համարեա ժամանակակից է եղել:

Եթէ աչքի առաջ չունենանք այն շարժառիթը, որը պատճառ է եղել հեղինակի աշխատութեան, անհասկանալի կը լինէր հայր Խաչատուրի ձեռնարկութիւնը: Որովհետեւ ինչպէս իրաւամբ նկատուած է հրատարակելէը, դա մի համառօտ ժամանակագրութիւն է Իրանին տիրող վեհապետների՝ սկսած նախ քան պատմական շրջանից և այն ևս պարսկական անվաւեր աղբիւրների հիման վրայ,— ժամանակագրութիւն՝ որը այժմ միայն աղբիւրի կարեւորութիւն է ստանում, շնորհիւ հրատարակչի վերեւ յիշած ստուգութիւնների:

Ջուղայեցու աշխատութեան շարժառիթը կապուած է մեր նոր գրականութեան մի հսկայ, անզուգական գործիչի գործունէութեան հետ,— անմոռանալի յիշատակի Միքայէլ վարդապետ Չամչեանի: Մեր տաղանդաւոր նոր պատմահայրը իր նշանաւոր Հայոց Պատմութիւնը գրելիս բնականաբար հնարաւորութիւն չի ունեցել անմիջապէս օգտուելու պարսիկ աղբիւրներից, և նա փորձել է լրացնել այդ կարիքը Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի միաբանութեան միջոցաւ, որը բնականաբար միայնակ ձեռնհաս միջնորդ կարող էր հրանդիսանալ այդ կողմից: Եւ այդ խեղճ, սոսկալի պայմանների մէջ իր գոյութիւնը պահպանող միաբանութիւնը, կտրուած լուսաւոր աշխարհից, հին հայկական սքոլաստիկայից դուրս ոչ մի մտաւոր նիւթ չունենալով, իհարկէ ոչ մի լուրջ հետազօտող չէր կարող արտադրել: Եւ ինքը՝ այդ առաջարկութիւն կատարողը ամենայն խոնարհութեամբ խոստովանում է իր անպատրաստութիւնը. «ոչ վայել էր ինձ երազել զայսպիսի իր, այլ այնոցիկ էր ճահ և ըմբռն, որք կրթեալք իցեն և մարդեալք համալսարանով զքերթողութիւն, զճարտասանութիւն, զտրամաբանութիւն և զայլ արհեստս ազատականաւ: Այդ խոստովանութեան մէջ արժանի է նկատողութեան այն անկեղծ տենջանքը և ծարաւը դէպի իսկական գիտութիւն, և թախիծը՝ նրանից զուրկ մնալու. գծեր՝ որոնք այնպէս յատուկ են մեր ցեղին, և որոնք չփրկեցին սակայն նրան կորստից:

Խաչատուր արեղայի ժամանակաւորութեան մէջ եթէ կան այլ նիւթեր, դրանք աւելորդ բարդութիւններ են. կրօնական միամիտ դատողութիւններ և խորհրդածութիւններ՝ մեր հին սքոլաստիկական ոճով արտայայտուած՝ որոնք տաղտկալի են դարձնում նրա երկի ընթերցումը:

Ինչպէս ասացինք կարևոր պիտի համարել այս պատմութեան մէջ այն մասը, որը վերաբերում է հեղինակին մօտ, նոյնիսկ ժամանակակից անցքերին. ժամանակակից յիշատակութիւնները ինչքան էլ որ տհաս ձևով կատարուած լինեն, միշտ կ'ունենան իրանց

արժէքը, իբրև վաւերական անմիջական նիւթեր պատմութեան համար: Այդպիսին է այն մասը, որ վերաբերում է Նադիրից սկսած մինչև Քերիմ խանի ժամանակամիջոցին:

Մանաւանդ վերջինիս շրջանը: Այս մասում արդէն հեղինակի լեզուն ի հարկէ աւելի բնական ոճ է ընդունում, և գրածը կարդացւում է հետաքրքրութեամբ: Քերիմ խանի պատմութիւնը սիրով և մանրամասնաբար գրելով, հեղինակը ինքը չի զգում այս նշանաւոր վայրկեանի խոշոր և բնորոշ կերպարանքը. ինչպէս յայտնի է, ի դէմս Քերիմ խանի, մի հասարակ ծագումով շիրազեցու, բուն պարսիկ ցեղը մի փորձ արեց վերածնութեան և նրա մահով նորից ընկղմուեց լեթարգիական քնի մէջ, դառնալով նորից ստրուկ՝ թաթար-թիւրքական տիրապետութեան, շնորհիւ կրօնական միութեան, առանց գիտակցելու այդ դրութիւնը:

Զնայելով, որ պարսիկ ցեղի տիրապետութիւնը՝ ի դէմս Քերիմ խանի և նրա արբանեակների, կարճ ժամանակ տևեց, և այն էլ իբրև անընդհատ մաքառում թիւրք-թաթար խաների, այնուհանդերձ ցեղային տարբերութիւնը արիացիների և թաթարների ակներև և զգալի կերպով ընդգծւում է. սկսւում է երևան գալ կառավարութեան կողմից մարդկայնական յարաբերութիւն դէպի ստորադրեալ ժողովուրդը և դէպի պատերազմող-հակառակորդը—բուն արիական յատկանիշներ: Անշուշտ երբ և իցէ Իրանը դառնալու է իսկական պարսկական պետութիւն: Եւ առանց կասկածելու կարելի է ասել, որ այն ժամանակ քաղաքակրթութիւնը նրանում չի ընթանալու կրիայի քայլերով, ինչպէս Թիւրքիայում: Բայց մօտ է թէ հեռու այդ օրը—դեռ նշաններ չկան: Քերիմ խանի շրջանը մի անգիտակցական կայծ էր, որ արագ մարեց և Իրանը նորից ընդունեց թրքական դրոշմը:

ՆՈՐ ՄՏԱՑՈՒՄԸ ԳՐՔԵՐ

- 1) Հ. Համբարձումեան. «Հպարտ հոգու երգերից», 1905, Պետերբուրգ. 30 կ.:
- 2) Ե. Ֆրանգեան. «Արհամարհուածները», (արտ. «Մշակ»-ից) 1905, Թաւրիզ, 10 շահի:
- 3) Ամպրէ. «Տաղեր», 1905, Վաղարշապատ, 10 կ.:
- 4) Ատրպետ. «Ենկերի ժողովածու», Մ հատոր, 1905, Թաւրիզ, 1 ը.:
- 5) «Անասնապահութիւն և կաթնատնտեսութիւն», կազմեց Գ